

ENTRE O ESTIGMA E A ACEPTACIÓN: MATERNIDADE ILEXÍTIMA NAS PARROQUIAS DO CORGO (S. XVIII-XIX)

Álvarez Quiroga, Carlos

c.alvarezquirolga@gmail.com

Enxeñeiro Superior de Telecomunicacións (Universitat Politècnica de Catalunya)

Fuentes Sánchez, Tamara

tamarfs@gmail.com

Licenciada en Filoloxía francesa e hispánica (Universitat Autònoma de Barcelona)

Martín Monge, Alberto

albertomartinmonge1@gmail.com

Graduado en Historia (Universidad Complutense de Madrid). Máster en Dereito Nobiliario e Premial, Heráldica e Xenealoxía (UNED)

RESUMO

Se ben o embarazo fora do matrimonio foi unha experiencia frecuente nos séculos XVIII e XIX, non por iso deixaba de ser algo extraordinario. Trátase dun estado cargado de estigma e de tabús, a miúdo vivido con ansiedade e baixo a óptica do pecado e da delincuencia. Pola súa importancia, a gravidez espertaba un interese particular por parte da comunidade. É por iso que o obxectivo que ten este artigo é achegar esta realidade desas mulleres grávidas e solteiras do Corgo nos séculos XVIII e XIX, que se afastaba do ditado polos preceptos morales dunha sociedade onde a Igrexa tiña un poder innegable.

PALABRAS CLAVE

Mulleres, nais solteiras, espontáneas, expósitos, século XVIII, século XIX, situacións familiares, socioloxía, Marei, Gomeán, Chamoso, O Corgo.

1. INTRODUCCIÓN

O fenómeno das nais solteiras nos séculos XVIII e XIX, especialmente en comunidades rurais como as parroquias do Corgo, amosa unha realidade complexa e ás veces cargada de estigmas. A gravidez fóra do matrimonio era percibida como un acto extraordinario e socialmente cuestionable, sobre todo cando estaba asociada ca pobreza e a marxinalidade. Este contexto provocou que moitas mulleres vivisen esta situación baixo unha forte presión moral e relixiosa, reflectindo a influencia omnipresente da Igrexa na configuración dos valores sociais da época.

O estudo que aquí se presenta centra a súa análise na ilexitimidade e nos casos de nais solteiras empregando como fontes principais os libros bautismais conservados no Arquivo Central Parroquial Diocesano de Lugo. Estes documentos non só rexistran os nacementos, senón que tamén ofrecen unha visión do contexto social e familiar dos recién nados, permitindo así reconstruír o panorama demográfico e cultural da época. A documentación revela unha realidade marcada pola desigualdade social, onde as mulleres pertencentes a clases baixas eran as máis vulnerables a caer na categoría de nais solteiras.

É difícil dar unha explicación ao fenómeno da ilexitimidade no Corgo deste período. Aínda que o crecemento económico da Galicia rural a partir de 1780, momento no que comeza o propio aumento exponencial das nais solteiras, non pode explicar esta circunstancia, xa que segue medrando a partir das décadas de 1830 e 1840, cando o declive económico é un feito¹. Ademais, para facernos unha idea do que supuxo a ilexitimidade na Galicia interior neste período, o profesor Isidro Dubert expón que chegou a duplicar e triplicar os casos de Suecia, Inglaterra e Francia, e mesmo a cuadruplicar os de Irlanda². Como veremos, a marxinalidade foi o espazo no que caeron moitas das mulleres que estudamos neste artigo. Unha das hipóteses que sempre se manexa para

¹ DUBERT, Isidro: «Eglise, Monarchie, mariage et control social dans la Galice rurale, XVIIIe-XIXe siècles», en *Annales de Démographie Historique*, 2, 2009, p. 117.

² DUBERT, Isidro: «Ilegitimidad, matrimonio y mercados de trabajo femeninos en la Galicia interior, 1570-1899», en *Obradoiro de Historia Moderna*, 24, 2015, p. 56.

algunhas delas é a prostitución: a pesar de que se daba máis nos núcleos urbanos³, non era algo alleo á sociedade rural. Isto intentaríano indicar casos de nais reincidentes con pai incógnito ou as nais solteiras que entraban na categoría de «pobres».

Este artigo tamén destaca a existencia das chamadas «mulleres espontaneadas», un fenómeno propio de Galicia, onde as nais solteiras declaraban formalmente a súa gravidez perante a xustiza local. Estas declaracións, rexistradas en numerosos casos das parroquias estudadas, amosan a institucionalización dunha resposta legal a unha realidade socialmente rechazada.

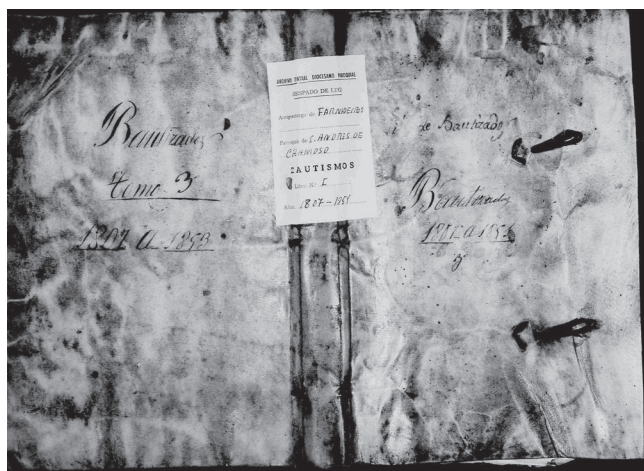
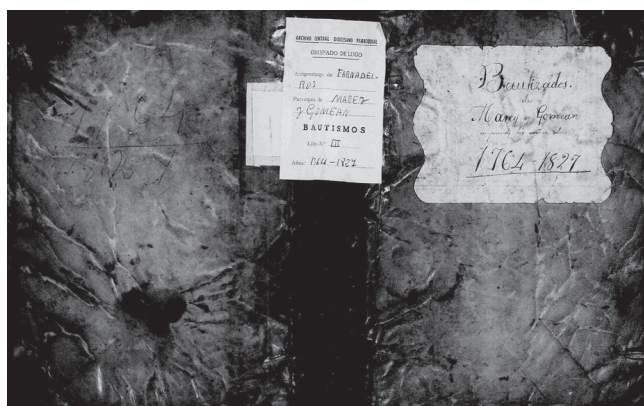
Porén, non todo foi estigma e exclusión. A análise tamén reflicte mostras de solidariedade comunitaria, como o acollemento de nais solteiras e os seus fillos por parte de veciños ou a implicación de padriños e madriñas que actuaban como referentes sociais para os cativos. Así mesmo, a figura do matrimonio posterior á maternidade como unha vía de reintegración social reflicte o papel da comunidade na atenuación do impacto social deste fenómeno.

Este traballo non só pon o foco sobre as dificultades e as discriminacións que estas mulleres afrontaron, senón que tamén reivindica a súa resiliencia e a complexidade das súas vidas. Ao reconstruír esta parte da historia, buscase dar visibilidade a unha realidade frecuentemente esquecida, ofrecendo unha perspectiva renovada sobre a maternidade e a condición feminina no rural galego da época.

2. AS FONTES DOCUMENTAIS: AS ACTAS BAUTISMAIS

Os libros bautismais no Arquivo Central Parroquial Diocesán de Lugo constitúen a principal ferramenta a nosa disposición para achegarnos a natalidade e ao contexto familiar e social dos recentemente nados.

³ RIAL GARCÍA, Serrana: «Solás y pobres: las mujeres de las ciudades de Galicia ante la marginalidad y la prostitución», en *Semata: Ciencias sociais e humanidades*, n.º 16, 2005.

Exemplos dos libros de bautismos consultados

O noso estudo toma como exemplos representativos tres das parroquias do noso concello, Santa María de Marei, Santiago de Gomeán e Santo André de Chamoso. A dispoñibilidade dos seus libros bautismais nun período sen interrupcións que abarca desde a segunda parte do século XVIII ata a última década do XIX, permite obter unha boa visión da natalidade nas devanditas parroquias, visión que cremos representativa da realidade do concello nesa época. O estudo supuxo a revisión de máis de 5.000 actas de bautizo correspondentes ao período mencionado.

Nos 'Libros de Bautizados', os párrocos recollían cronoloxicamente os datos máis relevantes dos nenos bautizados. A principios do século XVIII, limitábanse a anotar de maneira sintética o seu nome, data e lugar de nacemento e bautizo, nome dos pais e nome dos padriños. Con todo, xa poucas décadas despois, e como resultado das indicacións en diferentes visitas do bispo de Lugo,

as actas foron incluíndo mais información, como profesións dos pais, situación social ou o nome e lugar de procedencia dos avós.

É relevante destacar que nas partidas, o párroco poñía especial interese en indicar se o neonato era lexítimo (froito dun matrimonio católico), natural (ou ilexítimo) ou expósito.

Os fillos naturais eran froito da unión voluntaria, ou non, dos seus proxenitores que ao momento da concepción non estaban unidos legalmente en matrimonio relixioso. Estas partidas son de especial interese para o noso estudo xa que indican entre outros temas por exemplo se a nai era solteira, se o pai era coñecido e, no seu caso, recoñecía ao bebé.

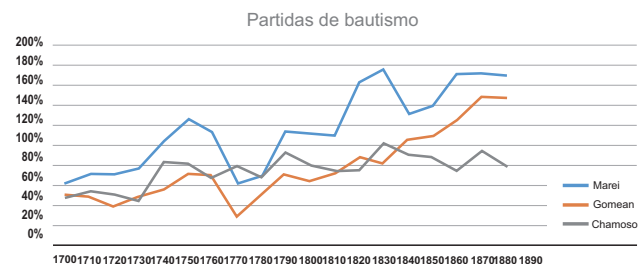
Doutra banda, os expósitos eran criaturas de pais descoñecidos, abandonados normalmente no atrio da igrexa ou na porta dalgunha casa da parroquia, sen saberse quen as depositaba. Nalgúns eran acompañados dunha nota na que se pedía o seu bautismo. Normalmente, o seu bautismo funcionaba como medio preventivo antes de iniciar a viaxe á Inclusa pero nalgúns casos eran finalmente criados por familias da parroquia. Estes nenos abandonados eran considerados poboación marxinal, no último chanzo social xunto a mendigos ou prostitutas⁴; a pesar diso, adoitaban deixarse en lugares onde se consideraba que ían estar protexidos, como conventos ou casas de veciños con especial sensibilidade.

Como despois veremos, a representatividade dos datos para o noso estudo vén condicionada nalgúns casos polo pouco rigor dalgúns párrocos en manter os libros actualizados. É habitual na zona a presenza de anotacións nos libros bautismais anos despois da data dos nacementos, ou mesmo nalgúns casos reescrituras masivas como resultado de discrepancias detectadas nas visitas polo bispado ou de reclamacións dos veciños.

⁴SOBRADO CORREA, Hortensio: «Desamparo y marginación infantil en Galicia en los siglos XVIII y XIX», en María Marta Lobo de Araújo y Alfredo Martín García (coords.), *Os Marginais (séculos XVI-XIX)*, Famalição, Edições Húmus, 2018, p. 36.

Tamén temos que ter en conta ademais que os párrocos non acostumaban a deixar constancia daquelas criaturas que falecían sen recibir o bautismo, cifra que puido ser importante, dado que, ata o século XIX, os proxenitores esperaban aos últimos días de prazo –oito días que podían ampliarse en caso de enfermidade ou problemas durante o parto–. Entre os ilexítimos e os expósitos, a causa do halo de ocultación que os rodeaba, a mortalidade sería posiblemente máis grave polas peores condicións do parto.

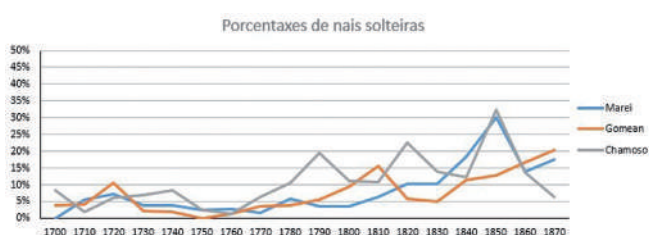
A análise das partidas móstranos o diferente crecemento demográfico que experimentaron as tres parroquias ao longo dos case dous séculos do período estudado. Aínda que no século XVIII e primeira metade do XIX a natalidade en Chamoso e Gomeán era moi similar, Gomeán experimenta un crecemento significativo na segunda parte do XIX, posiblemente debido ao impacto económico cada vez maior derivado da estrada de Lugo a Astorga, actual Nacional VI. O crecemento demográfico en Santa María de Marei iníciase dunha maneira máis acentuada a mediados do XVIII manténdose durante todo o período como a parroquia cun maior número de nacementos.

Os datos parecen mostrar un acusado descenso da natalidade en Marei nas décadas de 1660 e 1670. Dita caída é coincidente coa epidemia de peste na provincia e coa crise agraria e forte fame negra no bienio de 1768 e 1769, crise derivada das malas colleitas dos cereais e que sen dúbida tivo un certo efecto na natalidade. Con todo, o feito de non observar unha caída semellante na parroquia veciña de Chamoso, distante poucos quilómetros, nin tampouco unha maior mortalidade nos libros de defuntos da parroquia de Marei, fainos pensar que boa parte da redución das

anotacións no libro de bautismos é causada pola falta de rigor do párroco de ambas parroquias. A base desta afirmación son as numerosas anotacións nos libros desas décadas indicando que faltan partidas, e aínda que nalgúns casos, os nacementos aparecen anotados nos libros de anos posteriores, supoñemos que moitos non quedaron correctamente rexistrados.

Á análise da ilexitimidade e do número de expósitos ten que poñerse en relación ao número total de nacementos en cada parroquia.

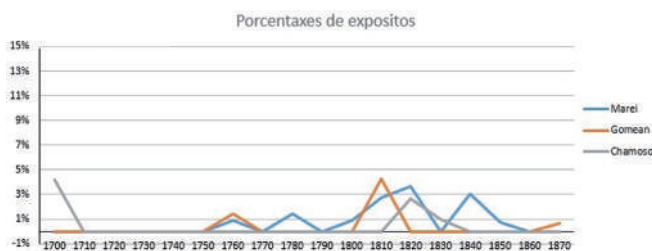

É interesante destacar como o peso da ilexitimidade mantívose en porcentaxes similares nas tres parroquias na primeira parte do XVIII con valores similares aos reportados por outros estudos similares na provincia, ao redor do 5%. Chamoso abandeira un incremento substancial desde a década de 1770, alcanzando valores próximos ao 20%, moi superiores ás parroquias de Gomeán e Marei. Non é ata mediados do XIX cando se detectan valores equiparables en Chamoso e Marei cunha 'explosión' de casos que chega a alcanzar un impresionante 30% dos nacementos totais.

No seu estudo sobre infancia e o apadriñamento⁵, Tamara González López apunta que o sistema hereditario que beneficiaba a un fillo sobre os demais, xunto cun mercado matrimonial ríxido que pretendía evitar a fragmentación do patrimonio familiar, provocaba en grande medida o celibato do resto de fillos e mantíñaos no fogar. O crecemento demográfico acabou motivando

que o mercado matrimonial restrinxíse a aínda máis e as taxas de celibato en ambos sexos foron progresivamente incrementándose. Con todo, a mentalidade da poboación non impoñía a castidade a estes solteiros, polo que a ilexitimidade creceu ao compás do celibato. Aínda que a comunidade non aprobase esas relacións ilexítimas e os fillos resultantes, non os repudiaban, eran nalgúns casos previsión de futura man de obra ou axuda na casa.

O número de expósitos observado nas parroquias mantense en valores residuais, aínda que cun máximo con valores ao redor do 3% na primeira metade do século XIX, de maneira análoga aos reportados no estudo antes mencionado. Nese sentido, como apunta Sobrado Correa (2001: 460), o carácter rural e o hábitat disperso de Lugo limitaría os abandonos, debido a que no rural «todo se ve e todo se sabe», polo que a ocultación era tarefa complicada.

3. SER NAI SOLTEIRA NO RURAL: ESTIGMA, DESIGUALDADE E REIVINDICACIÓN

3.1 A orixe e condición social das nais solteiras

A mobilidade xeográfica nos tempos que estudamos (séculos XVIII e XIX) era bastante reducida, limitándose apenas ás aldeas e parroquias próximas.

Nos casos que nos ocupan, cómpre destacar a importancia do Camiño Real, construído tras o Real Decreto do 10 de xuño de 1761, expedido para facer «camiños rectos e sólidos en España, que faciliten o comercio entre provincias, comezando por Andalucía, Cataluña, Galicia e Valencia». Este camiño pasaba por Chamoso e formaba parte da ruta que desembocaba na

⁵GONZÁLEZ LÓPEZ, Tamara: «Infancia y padrinazgo: legítimos, naturales y expósitos en la diócesis de Lugo en el Antiguo Régimen», en *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies*, vol. 38, n.º 1, 2020, pp. 59-77

Coruña desde a Corte de Madrid⁶, proporcionando unha vía de transporte en mellores condicións que as anteriores, que maioritariamente eran calzadas sen pavimento.

Este Camiño Real, xunto co impulso da Coruña, coa presenza dos Correos Marítimos e o comercio con América, e de Ferrol como gran produtora da industria naval, constituían uns atractivos para a emigración galega e do resto de España⁷.

Con todos estes factores, en Santo André de Chamoso obsérvase unha tendencia a ser naturais da mesma parroquia, especialmente durante o século XVIII, coincidindo coa dificultade para a mobilidade debido ás deficientes estradas e á menor necesidade de emigrar. Ao entrar no século XIX, atópanse máis mulleres procedentes de fóra.

Vemos, así mesmo, unha clara relación entre a ilexitimidade e a baixa condición social e económica destas mulleres, sobre todo a partir do segundo terzo do século XIX. Como nos explica novamente o profesor Isidro Dubert⁸, a maioría das mulleres atopaban unha saída laboral no servizo doméstico, o que podía proporcionarles un matrimonio e un futuro social ao ter un oficio estable.

Exemplos de criadas neste século temos o de Josefa Lombardana, tamén espontánea, que viña de Córneas; Josefa Vázquez, de San Xoán do Campo; Juana Pérez (1860), natural de Santalla, identificada como caseira de Josefa Ribas, o que poderíamos equiparar a unha ama de chaves ou criada maior; Josefa Rodríguez (1866), de Adai; Ángela Sánchez (1872), que serve na casa de Antonio Bande, en Marei; Martina Souto (1873), de Folgosa, que serve na casa de Pedro Díaz do Val; Francisca Riazor (1879), que chegou a Gomeán, parece que desde a Corte, onde servira; Amalia

Rodríguez e María López Sánchez, en 1894, preséntansenos como criadas. Antonia Pérez, de Hospital de Chamoso, é criada nunha casa en 1854, cando nace a súa filla María Josefa.

En Chamoso, no primeiro período estudado, 1700-1787, a pesar de haber unha poboación maior que en épocas posteriores (553 bautizos), só se rexistran trinta e dous fillos de nai solteira, das cales dúas reincidiron con dous fillos cada unha, ademais dunha nena expósita, María Ventura, nada en 1705 e deixada na porta do veciño Pedro da Bacariza. A nai incluía unha cédula de petición de bautismo xunto á nena, reducindo o número de nais solteiras a vinte e nove en oitenta e sete anos.

Entre 1787 e 1807, a práctica totalidade das nais solteiras eran naturais da propia parroquia, e os casos de fóra proviñan de parroquias próximas como San Salvador de Toirán (Josefa Díaz), San Cosme de Manán (Brígida López) ou San Cristovo de Chamoso (Manuela López).

No período 1807-1851 obsérvase un aumento da emigración. Exemplos como o de Tomasa López, procedente de San Bartolomeu de Mariz, a medio camiño entre Lugo e A Coruña, suxiren que posiblemente estaría realizando a ruta inversa A Coruña-Madrid e pasou por Chamoso no momento do parto. Tamén Manuela Villares procedía dunha parroquia próxima á de Tomasa: San Vincenzo dos Vilares, entre A Coruña e Lugo, o que reforza esta hipótese de viaxe a Madrid. María Josefa Fernández, natural de Santa María de Lourenzán, entre Mondoñedo e a costa (a Praia das Catedrais), tivo xemelgos en 1820 e posteriormente puido dirixirse tamén cara a Madrid polo Camiño Real.

No período 1851-1872 rexístranse doce nais solteiras procedentes de fóra da parroquia, algunhas nadas tan lonxe como Madrid, aínda que os seus pais eran de Pedrafita e Marei, como no caso de Josefa Rodríguez, que tivo dous fillos en 1861 e 1864. Tamén destaca o caso de dona Juana de Páramo, nacida na Coruña ou en San Cosme de Manán, segundo a partida de nacemento dos seus fillos, nados en 1854 e 1857.

⁶LINDOSO TATO, Elvira y VILAR RODRÍGUEZ, Margarita: «La literatura de viajes y el transporte en Galicia desde el último tercio del siglo XVIII hasta mediados del XIX», en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, núm. 128, 2015.

⁷SOBRADO CORREA, Hortensio: *Las tierras de Lugo en la Edad Moderna. Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 2001, p. 365.

⁸DUBERT, Isidro: «Ilegitimidad, matrimonio y mercados...», op. cit., pp. 79-84.

Ramona Pérez e Antonia Pérez, posiblemente irmás aínda que os datos proporcionados eran incompletos, procedían dunha parroquia da costa lucense, no concello de Viveiro: Santa María de Chavín; aparecen como criada e esmoleira, declarando Ramona que só coñecía á súa nai, o que suxire que as posibles circunstancias socioeconómicas desta familia puideron levalas a emigrar a Chamoso e ter dificultades para contraer matrimonio.

A profesora Ofelia Rey Castelao tamén incide nesta emigración de mulleres solteiras, sobre todo no século XVIII⁹. O destino máis lóxico sitúase nas cidades, como vimos anteriormente, nas que poderían dirixirse cara a Madrid para buscar un traballo estable, casar ou agochar un embarazo, como fixeron algunhas das mulleres deste estudo.

De dona Juana de Páramo, antes mencionada, pódese deducir que non foi un fenómeno exclusivo das clases máis baixas. Era filla do escribán don José de Páramo e de dona Inés de Cobas, naturais de San Cosme de Manán e A Coruña. Tivo un primeiro fillo en 1854 de pai incógnito e outro en 1857 recoñecido polo pai, Manuel Díaz, ao ano seguinte. Neste último caso observamos que lle retiraron o tratamento de «dona», o que indica que puido ser en parte repudiada polos seus pais, residindo en Hospital de Chamoso, mentres eles vivían entre San Cosme de Manán e San Fiz de Paradela; aínda que parece contar co apoio da súa irmá dona Manuela de Páramo, que amadriñou o seu primeiro fillo e exerceu como madriña doutros nenos de nais solteiras, como o de María de Castro en 1855.

Exemplos de mulleres co tratamento de «dona» atopámoslos tamén no caso de dona María de la Vega e Montenegro, que deu a luz ao seu fillo José María en 1787 co capitán don José Vicente Taboada Monteagudo, aínda que declararon que ambos estaban libres e capitulados. Neste caso sorprende que tiveran o fillo en Chamoso sendo ambos naturais de fóra da parroquia e que, en principio, tiveran promesa de matrimonio. En Marei vemos a dona Ana de Quiroga, procedente

do barrio de Vilar en Santalla do Alto, que tivo ao seu fillo Domingo Antonio en 1740, aínda que recoñecido polo pai (Juan Álvarez Montenegro).

Dona Josefa Teixeira Zapata, que non achega filiación pero sabemos que é filla de don Sebastián Díaz Guitián e dona Manuela Teixeira Zapata, unha das familias máis importantes de Santo André de Chamoso e, en concreto, do Hospital. En 1780 nace o seu primeiro fillo, José, cun home solteiro chamado Francisco López do Campo. Neste momento a ela non se lle inclúe co tratamento de fidalga; porén, en 1785 dá a luz a outro José, desta vez de pai incógnito, residindo ela na Casa de Lamas, na freguesía de San Cristovo de Chamoso, onde aínda vivía co seu pai, don Sebastián Díaz. Levaron expresamente este segundo fillo a bautizar sen a nai, sendo o seu padriño o seu tío don José María Díaz.

É interesante incidir nos casos de mulleres máis pobres: as chamadas *pordioseras*. Estas mulleres estarían no nivel máis baixo de todos, xa que, na súa maioría, vivirían de esmolas e non exercían ningún traballo estable. Temos o caso de Martina, natural de Friol, que en época tan tardía como 1895 se presenta como tal. María Dolores Quiroga, filla doutra nai solteira, Manuela Quiroga, está acollida na casa de Gregorio Rey cando nace a súa filla María Asunción en 1891. Francisca Fernández, de Vilapene, serve nunha casa onde os señores apadriñan o seu fillo Vicente en 1861, pero móstrase como *pordiosera*, quizais porque apenas recibiría un soldo máis alá do sustento alimenticio. María Pérez, de Santalla, dá a luz en 1859 en Valverde (Gomeán), na casa de José López e a súa muller, onde pasara a noite. Antonia de Anseán tivo o seu fillo Antonio o ano anterior, figurando tamén como *pordiosera*.

En Chamoso vese este aspecto en Manuela Villares, natural de San Vincenzo dos Vilares, que chegou á parroquia pedindo esmola, e en Manuela García, de San Cibrao de Montecubeiro, que tamén figura como pobre.

Aínda que normalmente non se inclúe o emprego das mulleres na documentación, entendemos que a gran maioría se dedicaría ao servizo doméstico, á labranza ou como xornaleiras nalgún lugar da parroquia.

⁹REY CASTELAO, Ofelia: «Crisis familiares y migraciones en la Galicia del siglo XVIII desde una perspectiva de género», en *Studia historica. Historia moderna*, vol. 38, n.º 2, 2016, p. 221.

3.2 Nais solteiras reincidentes e imitación de patróns familiares

Unha gran porcentaxe de mulleres que tiñan un primeiro fillo como solteiras reincidían. Quizais, ao ver que non podían acceder a un matrimonio debido ao estigma xerado arredor da súa maternidade en solteiría, víanse atrapadas na espiral que iso implicaba.

En Chamoso hai casos como o de Francisca de Otero, filla de Alejandro de Otero e de María Fernández, que tivo tres fillos (nos anos 1845, 1849 e 1860) con pais incógnitos. Faleceu á idade de sesenta e oito anos en 1873¹⁰, quedándolle Ángela, que vivía con ela; Vicente, que estaba «*en el servicio de las armas*» na Habana; e Francisco, de catorce anos. Ángela falecería en 1895¹¹ tras formar unha familia co seu marido Feliciano Fernández.

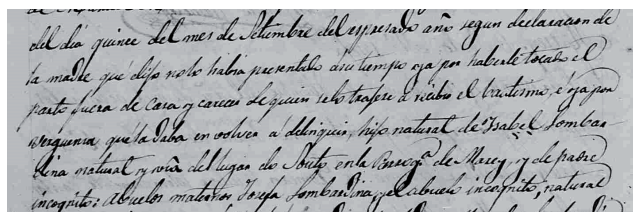
Francisca Torrón tivo dous fillos como solteira (en 1837 e 1844). O primeiro, José, foi recoñecido por Felipe Rodríguez, natural de Sabarei; con todo, cando falece José Torrón en 1872¹² só aparece como fillo natural de Francisca e sen ningunha mención ao seu pai recoñecido. Podemos comprobar que conseguían saír adiante e formar familias, a pesar do estigma: José chegou a ter tres fillos coa súa muller Petra López. Francisca Torrón sobreviviu ao seu fillo e faleceu en 1876¹³, sendo organizado o seu enterro por Manuel Cela, que era nese momento o marido da súa nora Petra.

María López Riveira é o caso de nai solteira máis reincidente. Tivo tres fillos: María Manuela Gregoria (1824) con José Carballo, e os xemelgos Pedro e María en 1833 con Jerónimo Fernández. Ademais, deu a luz a Manuel María (1826), Francisca Juana (1827) e Teresa (1837) de pais incógnitos. Finalmente, con Andrés Pérez, de quen confesou ser o pai, tivo a Manuel (1840). En total, tivo sete fillos nacidos e bautizados, aínda

que entendemos que puido xestar algún máis que morrera antes de nacer. María López Riveira faleceu en 1880¹⁴, organizando o seu enterro a súa sobriña María López González e declarando que lle quedaban vivos varios fillos: Manuela, solteira e residente en Lugo; María, casada e veciña de Sarria; Teresa, solteira e veciña de Chamoso; e Manuela, casada e «*avecindada en la villa de Cego, provincia de Álava*».

De Manuela López Riveira sabemos que tivo polo menos unha filla como solteira: María Josefa Juana, nacida en 1846 de pai descoñecido. Esta María Josefa faleceu en 1882¹⁵ deixando outra filla como solteira: Josefa. Porén, de Teresa López Riveira atopamos que seguiu a súa nai na reincidencia de fillos como solteira: Manuel María (1865) e Bibiana María Pilar (1869), nos libros que temos estudados, non descartándose máis fillos.

Vemos, polo tanto, que xurdiron ata tres xeracións de nais solteiras, debido, como dixemos antes, ao estigma e ás condicións socioeconómicas. Un dos casos máis rechamantes que reflicte esta idea é o da familia Lombardina. Josefa Lombardina e Isabel Lombardina eran nai e filla respectivamente. A primeira, orixinaria da parroquia de Córneas, atopábase en Barreiros (Marei) no ano 1824 como criada cando tivo a súa primeira filla, a mencionada Isabel. En total, Josefa tivo ata catro fillos sen estar casada. Este foi un patrón que a súa filla Isabel reproduciu a partir de 1844 –con 20 anos de idade–, sendo nai solteira dun total de sete fillos de pai incógnito.

Na partida de bautismo do cuarto fillo de Isabel Lombardina atopamos estas palabras onde o párroco explica que a nai tarda 15 días en presentalo para o bautismo, xa que pariu fóra da parroquia. Menciónase que sente vergonza de non telo feito antes, que o presenta por temor a volver a «delinquir». Delinquir pódese interpretar neste contexto como «pecar».

¹⁰AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 5 de defunciones, fol. 6r.

¹¹AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 5 de defunciones, fol. 54r.

¹²AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 5 de defunciones, fol. 1v.

¹³AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 5 de defunciones, fol. 14r.

¹⁴AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 5 de defunciones, fol. 22r.

¹⁵AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 5 de defunciones, fol. 27v.

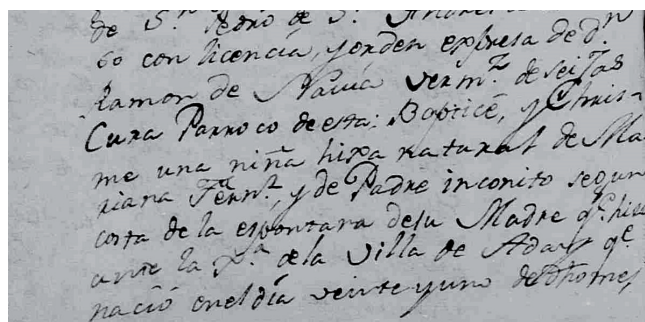
3.3 As mulleres espontaneadas: unha figura xurídica propiamente galega

É durante a procura do marco teórico para o sustento deste artigo que atopamos a existencia das «mulleres espontaneadas». Non era a nosa intención inicial tratar en exclusiva esta realidade das nais solteiras, mais antes de amosar unha das nosas descubertas en relación ás espontaneadas, daremos forma a continuación deste concepto, exclusivo do ordenamento xurídico galego.

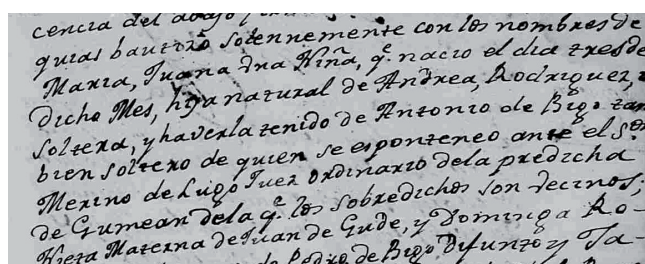
Para iso, imos remitirnos a definición que fixo Ana María Romero Masiá no seu discurso cando foi admitida como membro do Instituto José Cornide de Estudos Coruñeses en 2017: «En esencia, os expedientes das **espontaneadas** son documentos nos que unha muller solteira ou viúva embarazada dirixese ao Alcalde para espontanearse, é dicir, declara o seu embarazo a cambio de recibir un salvoconduto polo que ningunha autoridade podía molestala por aquela falta». Ao longo dos séculos XVIII e XIX, as declaracións das mulleres espontaneadas institucionalizáronse de diversas maneiras e en diferentes niveis da administración local. Durante o Antigo Réxime, varias autoridades locais, como os meiriños, alcaldes, xuíces constitucionais, notarios e xuíces de paz, rexistraban estas declaracións. Esta rica documentación notarial, que é analizada tamén en profundidade na obra de Ángel Arcay Barral «Mulleres espontaneadas: Fraxilidade humana e cópula carnal na comarca do Eume e Ferrol (XVIII-XIX)», evidencia a existencia en Galicia dunha sexualidade extraconxugal que ten sido analizada desde os estudos demográficos, nos que se resalta o elevado número de fillos ilexítimos con respecto a outras zonas do Estado español e que os documentos de espontaneadas completan presentando as situacións nas que se produciron os embarazos. O expediente de espontaneada comeza coa identificación da muller e a explicación da causa da súa gravidez, xa sexa por relacións consentidas ou por violación, ante un escribán para que dea fe e poder presentarse ante a xustiza, ante a que presta declaración, presenta un fiador que se compromete a responder pola saúde do neno e, unha vez aceptado, o xuíz, mediante un auto, declara rexistrada esa preñez

e indica á muller como debe ser a súa vida de agora en adiante¹⁶.

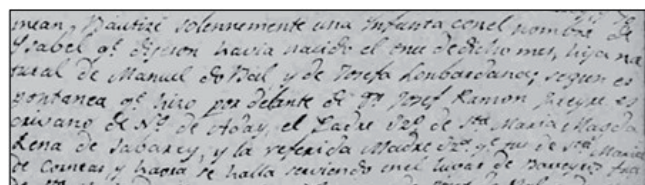
Mais, había mulleres espontaneadas nas parroquias de Marei, Chamoso e Gomeán? A resposta é afirmativa. Mentres se analizaban as actas bautismais das tres parroquias, atopamos con estupor un total 40 actas bautismais onde o cura especificaba que a nai «se espontaneó» ante un meiriño, escribán ou xuíz para dar parte da situación.

En 1791, o párroco de Santo André de Chamoso declara neste acta que: «baptice cristianamente una niña hija natural de Mariana Fernández y de padre incógnito según consta de la espontánea de su madre que hizo ante la justicia de la villa de Adai y que nació en el día veintiuno de dicho mes.»

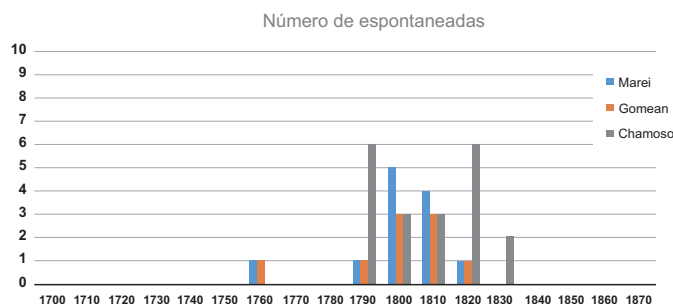

Nesta acta de 1807, o cura de Gomeán recolle o seguinte: «(...) bauticé solemnemente con los nombres de María Juana, una niña que nació el día tres de dicho mes, hija natural de Andrea Rodríguez, soltera y haberla tenido de Antonio de Vigo, también soltero de quien se espontaneó ante el Sr. Merino de Lugo, juez ordinario de la predicha de Gomeán de la que los sobredichos son vecinos»

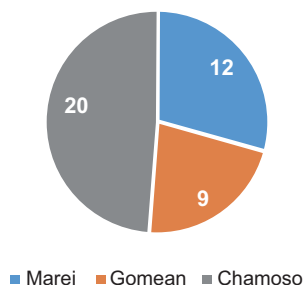

Nesta acta de 1824, o cura de Marei anota: «(...) bauticé solemnemente una infanta (...) hija natural de Manuel do Val y de Josefa Lombardana, según espontánea que hizo por delante de Don José Ramón Freire, escribano de notario de Adai, el padre, vecino de Santa María Magdalena de Sabareí y la referida madre vecina de Santa María de Córneas y ahora se halla sirviendo en el lugar de Barreiros (...)»

¹⁶ Definición elaborada polo Arquivo do Reino de Galicia consultable na súa páxina web. A estrutura desta declaración está explicada con precisión na obra de Arcay Barral.

Espontaneadas por parroquia

Podemos rematar este apartado, botando un ollo aos gráficos de aquí arriba, onde se aprecia que Chamoso é a parroquia que ten máis número de espontáneas. Unha posible causa sería á proximidade de Chamoso ás figuras de notarios como Antonio López Torrón ou don Felipe Taboada, que residían practicamente na parroquia. Outro dato a subliñar é o ano onde se producen máis declaracións de espontáneas: é en 1824, cun total de 4 casos.

Engadimos que no anexo deste artigo pódese atopar unha táboa que concreta os casos de mulleres espontáneas das tres parroquias.

3.4 A cara amable de ser nai solteira no rural: unha rede de apoio veciñal

Durante a nosa investigación puidemos constatar que ser nai solteira supoñía romper con uns preceptos do ámbito familiar moi ríxidos pero, ao mesmo tempo, desmedando os datos, vimos certa aura amable na resposta de certos veciños

e veciñas ante a chegada na comunidade dun bebé froito dunha relación ilexítima.

Atopamos veciños que acollen mulleres «*pordioseras*» ou «*transeúntes*» na súas casas ou onde traballan como caseiros. É o caso de Francisca Montes, caseira no domicilio de José Doval, situada no Castro (Gomeán). A propia Francisca declara para a elaboración da acta de bautismo que ela acolleu unha moza esmoleira embarazada e que esta pariu no seu cuarto. Dá ao párroco a información que sabe sobre os avós maternos e a nai pero non ten máis noticias. A madriña do bebé será tamén a propia veciña. Outro caso de solidariedade veciñal é o de José López e a súa muller, de Gomeán, que apadriñou dous bebés de dúas nais solteiras que deran a luz na súa casa (a primeira porque por uns días e a segunda porque foi acollida por eles e levaba residindo en Gomeán por dous meses).

Outro caso de apoio veciñal é o da mestra de nenas Amalia Quintana, residente en Chamoso. Esta muller viúva que desempeñou un papel importante na educación feminina do concello na segunda metade do século XIX, amadriñou varias fillas de nai solteira das parroquias de Marei e Chamoso.

Do mesmo Chamoso temos que volver a mencionar a dona Manuela de Páramo, que amadriñou o primeiro fillo da súa irmá Juana que tivo como muller solteira, e tamén outros nenos de nais solteiras, como o de María de Castro en 1855 ou o de Antonia López González en 1859. Unha das fillas de Manuela de Páramo foi tamén madriña de fillos de nais sen casar e tamén empregou a algunhas delas como Antonia Vázquez, que servía na súa casa en 1870. Ese ano naceu o fillo da criada –Antonia–, Manuel Lino, e foi amadriñado pola señora da casa.

E para rematar, falamos de dous casos que tamén amosa a axuda de membros da comunidade ás bebés expósitas. Sabemos o necesario que é para o desenvolvemento dun cativo ou cativa ter un referente adulto que estea presente na

súa vida. Os bebés expósitos non sempre tiñan esa opción, xa que normalmente acababan nas inclusas, establecementos de beneficencia nos que se acollía, albergaba e criaba os nenos expósitos abandonados nas portas deste tipo de institucións ou repudiados polos seus proxenitores, co obxectivo de salvar as súas vidas e diminuír o impacto do infanticidio debido á pobreza ou outras causas. Pois ben, en Marei atopamos o caso de Rosa (apelidos descoñecidos), unha nai solteira e nena expósita que foi acollida á idade de catro anos por unha veciña chamada María Díaz Vivero. Esta veciña converteríase na súa referente, criouna coma unha filla e cando Rosa quedou embarazada, foi María quen sería a madriña do bebé en 1871.

Outro caso de muller expósita similar ao de Rosa é o de Concepción Rey. Estivo ao cargo da veciña Juana Neira desde a nenez. Concepción, natural da inclusa de Santiago, ten o seu fillo Manuel, de pai incógnito, e ela acaba trasladándose a Marei, con Juana, que sería tamén a madriña do bebé.

3.5 Os pais incógnitos: o perfil

Aínda que é de supoñer que unha parte significativa dos pais de fillos ilexítimos eran homes casados, son moi escasos os bautismos nos que a nai o afirma explicitamente. É o caso de María das Rodas de Marei en 1764 ou de Ana Ferreyro de Gomeán en 1787. Son máis habituais os casos onde a nai declara o suposto pai e así que logramos saber que se trataba dun home casado, como é o caso de don Carlos de Yebra de Vilanova de Marei, que en 1722 menciónase como suposto pai dunha criatura sendo un home casado con dona María de Lossada desde 1706.

Aínda que de que forma indirecta, tamén temos constancia que algúns pais incógnitos eran membros do clero pero evidentemente esa circunstancia non se vía reflectida nas partidas de bautismo tanto pola necesidade do cura de protexerse como polo interese da igrexa de ocultar este tipo de situacións.

Os pais que recoñecían aos seus fillos con estas nais solteiras, ou que se vían obrigados a facelo publicamente (por declaracións de espontáneas, pola presión do párroco ou das familias, etc.), adoitan ser naturais ou, polo menos, veciños da mesma parroquia.

Atopamos unha tendencia maior a que os pais fosen nomeados e recoñecidos no século XVIII, algo que se vai perdendo gradualmente no XIX. O profesor Hortensio Sobrado dá unha explicación para este fenómeno baseada na promulgación en Francia do Código Napoleónico, que prohibía investigar a identidade do pai¹⁷, mentres que anteriormente esta situación podería estar máis relacionada co medo da nai á categoría social do pai.

Un caso singular é o de Juan Fernández, natural de Chamoso, que en 1800 tivo dous fillos con dúas mulleres distintas, solteiras e espontáneas: Manuela Rodríguez López e Ana López, ambas ante o escribán de Adai, don Felipe Antonio Taboada e Ulloa. Isto lévanos a preguntarnos: desexaban estas mulleres ser nais e vían en homes como Juan Fernández un medio accesible para iso? Se non fose o caso, estaríamos ante o arquetipo do mozo pícaro que lograba atraer a varias mozas á vez.

Por se isto fose pouco, Juan Fernández tivo un irmán, Pedro Fernández, que foi pai doutro neno, Manuel Agustín, coa mesma Manuela Rodríguez López, desta volta en 1814. Vemos que había unha grande conexión familiar entre os pais e as nais destes nenos.

Os irmáns José López e Vicente López, fillos de Gregorio e Isabel, e naturais de Chamoso, tiveron fillos con dúas mulleres solteiras: Mariana Fernández (1797) e Antonia López (1799), con quen casaron posteriormente. Vicente e Antonia fixérono aos tres meses do nacemento do seu fillo Agustín, en novembro de 1799¹⁸, o que fai posible que xa tivesen un noivado cuxo parto derivou

¹⁷SOBRADO CORREA, Hortensio: *Las tierras de Lugo...*, p. 442.

¹⁸AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 2 de matrimonios.

nunha voda rápida. Antonia, ademais, era irmá de Manuela Rodríguez López, o que reforza a teoría da conformación dun espazo familiar e afectivo entre homes e mulleres solteiros nas parroquias.

Se ben o perfil social destes homes, igual que ocorre no caso das mulleres, está máis relacionado coa categoría de labregos e gandeiros, tamén atopamos persoas notorias e cunha categoría socioeconómica máis alta. Neste sentido, temos a don Francisco Antonio Varela e Ulloa, xuíz ordinario de Adai, do que o párroco só conseguiu saber que era natural de Lugo ou dos seus arredores. Este xuíz tivo en 1733 un fillo, Francisco Antonio, con Antonia Díaz¹⁹, filla de Gracia Díaz e neta de Sebastián Díaz, patriarca da importante familia Díaz do Hospital de Chamoso, da que tamén era neta dona Josefa Teixeira Zapata anteriormente mencionada. Tamén neste sector social nobiliario estaba o xa citado capitán don José Vicente Taboada Monteagudo. Don Francisco de Neira, fillo de don Manuel de Neira e de dona Bernarda Villares, desta parroquia de Chamoso, tamén tivo que ser recoñecido como pai en 1787, xunto con Josefa Fernández, dunha nena chamada María Francisca, xa que ata o momento do bautismo permanecera oculto.

En Marei, don Francisco de Páramo, natural de Camposo, inaugura o noso listado de fidalgos. Don Álvaro de Roy e don Pedro Pardo en 1721, e o antes mencionado don Carlos de Yebra ao ano seguinte. Don Castaño Cedrón, orixinario de Fonsagrada, tivo con Francisca García un neno, Domingo Castaño, en 1730. Don Fernando de Yebra, fillo de don Carlos de Yebra (sería o mesmo de 1722?) e de dona María de Losada, tivo en 1740 a María Librada Isabel con María López Armada.

Don Tomás de Neira, fillo de don José Díaz de Neira e de dona María Soengas, recoñeceu en 1762 un neno, Manuel Luis, con Ana Conde, sendo

eliminada a ilexitimidade no rexistro bautismal. Don Francisco de Camoa é un dos pais que son recoñecidos pola nai e non por el mesmo, cando naceu o seu fillo con Ana Díaz en 1775. Pecha o século XVIII, en 1797, don Antonio Riesgo, de Reboredo, con María López.

En Gomeán, don Diego Teixeira e Lamas tivo dous fillos con Gracia Sánchez: Juana (1723) e Joseph (1724); debía ser irmán de don Jerónimo Teixeira, ambos naturais de Cantorcía, quen tivo unha filla, Antonia, en 1728 xunto con María Pascuala Rodríguez. Un tal don Mendo, natural de San Esteban de Folgosa, tivo unha nena con María Pérez en 1744.

Finalmente cabe mencionar, pola súa excepcionalidade, o feito de que algúns dos proxenitores se postulaban como padriños do fillo ilexítimo. Iso permitíanlles ligarse á criatura sen recoñecer a paternidade con, aparentemente, o beneplácito da nai. Se non querían ser obrigados a contraer matrimonio, ser padriño do fillo era unha vía, posto que o parentesco espiritual impedía que contraesen matrimonio. É o caso do bautizo de Domingo Antonio en 1706 en Matafaxin no cal Ana de Quiroga menciona a Antonio Díaz Besteiro como o presunto pai, pero finalmente descubrimos que o mesmo Antonio é o padriño da criatura.

3.6 Vivir en pecado: casos de concubinato

O concubinato ou, como era coñecido na Idade Moderna, o amancebamento, constituía unha transgresión da moral sexual ademais de, e máis importante, un pecado grave. Como ben explica a profesora Margarita Torremocha: «partindo dunha mesma idea, este delito ten diferentes formas e desenvolvemento, castigándose sempre o mesmo: o ultraxe ao matrimonio²⁰», xa que isto ocorría nas diversas versións entre solteiría e matrimonio, sendo unha ofensa ao Sacramento.

¹⁹MARTÍN MONGE, Alberto: «Xenealoxía dunha familia da parroquia de Santo André de Chamoso: os Díaz», en *Revista Corga*, n.º 10, 2023, pp. 116-126.

²⁰TORREMOCHA HERNÁNDEZ, Margarita: «Amancebamiento de casado: el adulterio masculino que sí se castiga en los tribunales (s. XVIII)», en *Matrimonio, estrategia y conflicto. (Siglos XVI-XIX)*, Universidad de Salamanca, 2020, p. 144.

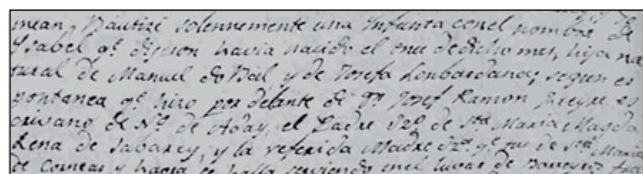
Con todo, era un pecado e un delito, e adoito era condenado, sobre todo entre as mulleres que, ademais, eran consideradas libertinas²¹. Isto tamén levaba á consideración do adulterio, non só dun concubinato entre solteiros ou entre viúvos, polo que a súa pegada impregnaba aínda máis dentro da orde social.

En Marei atopamos a Pedro Sallo e Josefa Manán. Cando nace o seu primeiro fillo, Ricardo, en 1872, levaban catorce meses convivindo, ela sendo viúva. Alegan que están a arranxar a documentación para poder contraer matrimonio e regularizar a súa situación; porén, en 1873 nace o seu segundo fillo, Tomás, e segue todo igual. Hai que ter en conta que neste momento xa existía un Rexistro Civil, polo que os trámites eran aínda máis sinxelos que en épocas anteriores, razón pola cal non se explica tan facilmente a causa de conviviren amancebados.

No barrio de Castro, parroquia de Gomeán, atopamos o exemplo máis paradigmático. José Barba, un viúvo que entendemos de maior idade, mantén unha relación de concubinato cunha muller de Campelo, Josefa Caldeiro, filla doutra nai solteira: Isabel Caldeiro. Cando nace a primeira filla, Francisca, en 1872, reprímese ao pai polo exceso e este declara que conviven separados e que non volverá acontecer. Non só volverá acontecer, senón que será en bastantes ocasións. En 1875 nace Mariano, recomendándolles novamente a separación. En 1877 conciben a Manuel María; en 1877, a María Juana; en 1881, outro Manuel María; en 1882, outra María Juana; en 1884, os xemelgos Manuel e Josefa; en 1886, María Josefa; e en 1887, María Elvira.

En total, dez fillos habidos en concubinato. Non sería máis eficaz promover o seu matrimonio? Que lles impedía? Acaso ela viuse abocada a vivir con el, pero el non quería casar por algún tema familiar ou económico? Cando nace María Elvira, en 1887, o párroco parece ter dado por perdida

a entrada en matrimonio desta parella, facendo mención ao «*incoregible del concubinato*».

Fragmento da acta onde se pode ler a valoración do cura respecto o modelo familiar de Josefa e José.

En Chamoso tamén podemos apreciar este aspecto, aínda que en menor medida e en forma de adulterio. En 1790 nace unha nena, Dominga, cuxa nai, María Rodríguez e Cela, estaba casada con Domingo Carballo. Este, porén, estaba ausente no momento da concepción e do parto, traballando no campo en Castela. Ábrese un proceso e, diante de testemuñas, entre elas o párroco, anúlase a lexitimidade, manifestando a nai que o pai da pequena é incógnito. Non sabemos como acabou o matrimonio, pero non volveu reincidir, polo menos non na parroquia.

Outras veces era difícil saber se concurría algún destes supostos, xa que hai casos de fillos póstumos, como o de Juan de Oria e Ana Díaz, de Santa Mariña de Rosende, que en 1715 chega desde aquela parroquia a parir a Chamoso. É curioso que fixera máis de setenta quilómetros para dar a luz a un fillo que afirmaba ser do seu defunto marido, polo que quizais estaba a fuxir debido ás sospeitas que podería xerar no seu lugar de orixe.

3.7 A saída do estigma das nais solteiras: o matrimonio

En Santo André de Chamoso, un exemplo paradigmático atopámolo nunha muller anteriormente citada: Mariana Fernández, declarada espontánea en 1791, reincidindo en 1794 e 1797, esta vez con José López, tamén veciño da parroquia, con quen casou o 5 de maio de 1800²². Este José López era irmán de Antonia López, tamén espontánea en 1797.

²¹MARTÍN GARCÍA, Alfredo: «Mujeres, pecado y escándalo público en el norte de Portugal a finales del Antiguo Régimen: la comarca de Vila Real», en *El Futuro del Pasado: revista electrónica de historia*, n.º 15, 2024, p. 247.

²²AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 2 de matrimonios.

En 1816, Ángela López preséntase como espontánea ante o escribán de Adai, declarando que o pai do neno, Ángel María, é Sebastián Torrón, natural de San Xoán do Corgo. En 1823 repítese a situación, nacendo outro neno aos poucos meses, en febreiro de 1824, esta vez con distinto pai: Domingo López, natural de Chamoso. Non obstante, co paso dos anos, reconducíu a súa vida a través do matrimonio, quizais tamén como consecuencia de sacar adiante unha familia ela soa nunha época tan complicada, casándose con Lorenzo Rodríguez, natural de Santo Estevo de Folgoosa, o 16 de decembro de 1837²³.

O caso de Dominga Díaz, natural da parroquia, que tivo unha filla en 1852 con José Gómez, natural de Santiago de Laxosa, con quen casou posteriormente o 11 de agosto de 1855²⁴. Dominga dera a luz outro fillo, Francisco, en 1853, declarando incógnito ao pai e non habendo posterior nota de recoñecemento, polo que puido morrer párvulo ou ser fillo doutro home. María Pérez, desta parroquia, tivo unha filla, Antonia, tamén en 1852, co veciño José Jacob, con quen casou dous anos despois, en 1854²⁵.

Un caso interesante é o de Manuela Josefa López, natural de Marei e filla doutra muller solteira: Benita López. Tivo un fillo, José María, de pai incógnito en marzo de 1856 e casou ao mes seguinte con Antonio Andrés Rodríguez, orixinario de Santa María de Bretoña²⁶. Sábese que o neno morreu con cinco días, pero resulta rechamante que non fose recoñecido polo pai, mais casaran un mes despois. Podería ser que Manuela Josefa buscara unha nova oportunidade social dentro dun matrimonio ao perder ese fillo sendo solteira, ou que simplemente o pai decidise dar a cara e levar unha vida familiar con ela. En calquera caso, non tivo máis fillos como viúva nin solteira. María López segue un patrón similar: ten un fillo, Manuel María, de pai incógnito en febreiro

de 1861, que morreu pouco despois, casándose en outubro dese mesmo ano con José Sobrado²⁷.

Tamén hai que considerar neste punto ás mulleres que, unha vez viúvas, deciden ou se ven na situación de ter fillos. Os casos de Manuela Pérez, viúva de José Pérez, que tivo unha filla, María da Concepción, en 1789, con Domingo López Villapene, tamén natural de Chamoso e recoñecido por sentenza ante a xustiza de Adai. Josefa Fernández, de Chamoso, xa viúva de José López Reyxo, tivo a Eustaquia Manuela en 1791²⁸. Josefa López, tamén viúva, tivo a Tomás en 1801, neste caso de pai incógnito. Xerónima Díaz, viúva de Ángel Torrón, dá a luz a Ventura Antonia en 1807, de pai descoñecido. Avanzado o século XIX, Josefa da Fouce concibe a María Manuela en 1847, de pai incógnito.

En Gomeán, Rosa López tivo dous fillos xa viúva de José de Cela, con quen tivera a Pedro Tomás en 1814 sendo solteira: María Manuela (1822) e Vicente Juan (1827), este último declarando ser espontánea. Na mesma Gomeán, a viúva Ramona González tivo a Manuela en 1841, de pai descoñecido. En Marei, María Rodríguez, viúva de José Bascoas, deu a luz a Andrés Francisco, descoñecéndose o pai do pequeno, e reincidindo en 1840 concibindo outro neno: Pedro. Josefa López, viúva, tivo dous fillos en 1855 e 1860 con Andrés Sánchez, con quen posteriormente se casou. Na década de 1870 proliferan os casos de nais viúvas en Marei, como María González (1874), Josefa Castro (1878) e Teresa Vázquez Díaz (1879). Josefa Castro reincide en 1881 e 1883, tendo nese ano outra nai viúva: Juana Pol e Rodríguez.

O caso máis tardío de nai viúva neste traballo é o da labrega Juana Mourelo Díaz, que era filla doutra nai solteira: Josefa Mourelo Díaz, naturais ambas de Marei. Este neno, Manuel María, nacido en 1896, sábese que chegou a casar en 1924 en Valladolid e que tivo medias irmás, entre elas a

²³AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 3 de matrimonios, fol. 18r.

²⁴AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 4 de matrimonios, fol. 3r.

²⁵AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 4 de matrimonios, fol. 2r.

²⁶AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 4 de matrimonios, fol. 3r.

²⁷AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 4 de matrimonios, fol. 11r.

²⁸AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro II de Bautismos, fol. 8v.

súa madriña Carmen Doval. Juana dera a luz a unha nena, María Concepción, en 1894.

Un dos exemplos máis característicos deste estudo é o de María López, declarada espontánea en 1799, manifestou que o pai era Juan López, natural de Santo André, con quen casou o 11 de agosto de 1802²⁹. Unha vez viúva, en 1811 tivo un fillo de pai incógnito.

En Marei temos o caso similar de Benita López, espontánea en 1811, dando a luz a Josefa, declarando que o pai era Jacob Roldán; en 1819, xa viúva, tivo outra María Josefa (a primeira debeu morrer de nena), de pai descoñecido. En 1824 é viúva de Manuel Manán e declara que o pai da nena, Manuela Josefa, era un transeúnte.

Vemos que é un fenómeno menos común que o das nais solteiras que se casan posteriormente, pero cómpre destacalo, xa que moitas mulleres quedaban viúvas novas e iso podía dificultarlles o acceso posterior ao matrimonio, por ter xa fillos ou porque os homes preferían mulleres máis novas ou que non tivesen consumado un matrimonio.

En dona Juana Pallina, natural de Coedo e filla de don Fernando de Neyra e Osorio e de dona Antonia Pallina, conflúen tres categorías estudadas neste artigo: fidalga, viúva e espontánea. En 1798 foi espontánea ante a xustiza ordinaria, tendo unha filla en Marei con Froilán Sánchez, chamada María Dominga.

5. CONCLUSIÓNS

Esta análise axuda a comprender a complexidade dunha realidade social marcada pola desigualdade, o estigma e as dinámicas de poder propias dunha sociedade fortemente influenciada pola relixión e as tradicións rurais. O fenómeno das nais solteiras, lonxe de ser unha rareza, configurouse como unha circunstancia recorrente e plural, reflexo das transformacións sociais e económicas da época.

Unha das conclusións máis destacadas deste estudo é o papel que xogaron os contextos socioeconómicos na prevalencia da ilexitimidade. O aumento dos casos de nais solteiras e fillos ilexítimos, especialmente a partir da segunda metade do século XVIII, coincide con momentos de crise económica, transformacións agrarias e cambios nos sistemas de herdanza e mercado matrimonial. Estas circunstancias contribuíron á exclusión de moitas mulleres do sistema tradicional de matrimonio, incrementando o celibato e favorecendo as relacións extraconxugais. Neste contexto, a maternidade fóra do matrimonio converteuse nunha saída para moitas mulleres, aínda que implicaba un alto custo social.

O traballo tamén revela a importancia da documentación parroquial, especialmente os libros bautismais, como fonte fundamental para reconstruír esta realidade. Estes rexistros non só proporcionan datos sobre a natalidade, senón que tamén ofrecen unha visión do contexto social e cultural, permitindo identificar patróns de ilexitimidade, mobilidade xeográfica e factores como a reincidencia. Por exemplo, obsérvase como certas mulleres, despois de ser nais solteiras unha vez, reincidiron, probablemente debido á imposibilidade de acceder a un matrimonio posterior debido ao estigma asociado á súa condición.

Un elemento único e salientable do contexto galego foi a figura das «mulleres espontaneadas». Estas mulleres declaraban formalmente a súa gravidez perante as autoridades locais, unha práctica que reflicte a necesidade de protexer legalmente ás nais e aos seus fillos nunha sociedade que penalizaba severamente a ilexitimidade. A existencia destas declaracións non só evidencia a institucionalización dunha resposta social a este fenómeno, senón que tamén ilustra a vulnerabilidade das mulleres e a súa loita por reivindicar os seus dereitos nun sistema desigual. Engadimos que o estudo en detalle das declaracións de espontáneas do concello será unha das nosas próximas liñas de investigación, xa que nas actas bautismais non

²⁹AHDL, parroquia de Santo André de Chamoso, libro 2 de matrimonios.

se dan tantos detalles como neses documentos notariais.

Outro aspecto importante que destaca neste estudo é a existencia dunha rede de solidariedade comunitaria que, en certos casos, atenuou o impacto do estigma asociado ás nais solteiras. Veciños e veciñas, padriños e madriñas, así como figuras locais como mestras ou párrocos, desempeñaron un papel fundamental na protección e apoio a estas mulleres e os seus fillos. Exemplos de familias que acolleron nais solteiras ou bebés expósitos subliñan a importancia das conexións sociais no ámbito rural para superar situacións de vulnerabilidade.

Por outra banda, este traballo tamén pon de manifesto o papel da relixión e da moral cristiá como elementos centrais na configuración do discurso social en torno á ilexitimidade. A Igrexa, ao tempo que estigmatizaba ás nais solteiras e ás relacións fóra do matrimonio, rexistraba e daba fe das circunstancias nas que nacían os nenos ilexítimos, converténdose nunha institución paradoxalmente represora e protectora. Este dobre papel reflíctese nas anotacións dos libros bautismais, onde se detallaban cuestións como a ilexitimidade, a categoría social ou a mobilidade das nais e dos pais.

Finalmente, as conclusións deste estudo non só afondan na realidade histórica das nais solteiras, senón que tamén serven como punto de reflexión sobre a resistencia e a capacidade de adaptación destas mulleres. A pesar das dificultades e do rexeitamento social, as nais solteiras atoparon maneiras de sobrevivir, de formar redes de apoio e, nalgúns casos, de reintegrarse socialmente mediante o matrimonio ou outros mecanismos. Esta resiliencia, documentada ao longo das páxinas deste artigo, é un testemuño da súa loita por superar o peso dunha sociedade que, en moitos casos, as condenaba á marxinalidade.

En resumo, este traballo contribúe a visibilizar unha parte esquecida da historia social galega, mostrando a importancia de estudar fenómenos aparentemente marxinalizados para comprender mellor as dinámicas sociais e culturais do pasado. Ao rescatar a historia das nais solteiras de Marei, Gomeán e Chamoso, este artigo non só enriquece o coñecemento histórico, senón que tamén serve para reflexionar sobre as condicións de xénero, desigualdade e estigmatización que, en moitos aspectos, aínda resoan na sociedade actual.

ANEXO A.1. Actas bautismais do estudo

G O M E Á N E M A R E I	• Libro nºII de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de Marey y Gomeán. Anos 1640-1764
	• Libro nºIII de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de Marey y Gomeán. Anos 1764-1827
	• Libro nºIV de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de Marey y Gomeán. Anos 1827-1852
	• Libro nºV de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de Marey y Gomeán. Anos 1852-1858
	• Libro nºVI de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de Marey y Gomeán. Anos 1858-1864
	• Libro nºVII de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de Marey y Gomeán. Anos 1864-1874
	• Libro nºVIII de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de Marey y Gomeán. Anos 1874-1887
	• Libro nºIX de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de Marey y Gomeán. Anos 1887-1896

C H A M O S O	• Libro nºI de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de San Andrés de Chamoso. Anos 1664-1788 • Libro nºII de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Parroquia de San Andrés de Chamoso. Anos 1788-1807 • Libro nºI de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Tomo 3. Parroquia de San Andrés de Chamoso. Anos 1807-1851 • Libro nºII de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Tomo 4. Parroquia de San Andrés de Chamoso. Anos 1852-1872 • Libro nºIII. de Bautismos Archizesprazgo de Farnadeiros. Tomo 5. Parroquia de San Andrés de Chamoso. Anos 1872-1897
--	---

ANEXO A.2. Listado de casos de mulleres espontaneadas

Velaquí unha táboa que recolle a totalidade dos casos de mulleres espontaneadas atopados no período estudado (1700-1896):

Parroquia Lugar	Data bautismo	Nome do bebé	Pai do bebé	orixe do pai	Nai do bebé	Orixe da nai	Referencia literal ao acto de espontanearse
Marei	06/01/1764	María Antonia	Angel Seta (?) Yglesia (?)	-	Josepha Fernández	Chamoso	«Padre mozo soltero según espontánea judicial que a presencia de dicho cura se manifiesta por parte de Josepha»
Gomeán O Val	12/1767	Francisco	Joseph Palandeiro	Castrillón	Ysabel López	Pacio, Gomeán	«Se espontaneó ante la justicia ordinaria.»
Santo André de Chamoso	22/11/1791	María Cecilia	-	-	Mariana Fernández	Santo André de Chamoso	«La madre hizo declaración de espontánea ante la justicia de Adai»
Santo André de Chamoso Quintela	23/08/1794	Felipe Francisco	Domingo de Roque	San Miguel de Lapío	María Torrón	Santo André de Chamoso	«La madre hizo declaración de espontánea ante la justicia de Adai»
Santo André de Chamoso	7/3/1797	José Antonio	José López	San Vicente de Coeo	Antonia López	Santo André de Chamoso	«Declaración de espontánea ante D. Felipe Taboada, escribano de Adai. »
Marei	13/09/1798	María Dominga	Froylan Sánchez	Mariño	Doña Juana Pallina	Coedo	«Se espontaneó ante la justicia ordinaria.»
Gomeán	16/11/1798	Josefa María	Josef Pedrosa Condal	Mirón. San Martíño de Caraño	Francisca López	Gomeán	«Se espontaneó ante la justicia ordinaria.»

Santo André de Chamoso Quintela	5/2/1799	Josefa	Domingo Jacob	Santa María de Marei	Brígida López	San Cosme de Manán	<i>El padre «confesó libremente y sin violencia ser padre de la referida niña y que, por tal, se espontaneaba disponiendo en todo y por todo por la educación de la tal hija y responsabilidad que por su hecho debe a la tal Brígida»</i>
Santo André de Chamoso	09/04/1799	Tomás Benito	Juan López	Santo André de Chamoso	María Fernández	Santo André de Chamoso	«Declaración espontánea y confesión del padre»
Santo André de Chamoso	7/5/1799	María Josefa	Francisco Pérez	Santo Adré de Chamoso	María Fernáñez	Santo André de Chamoso	«Declaración espontánea ante la justicia del Coto de San Andrés»
Santo André de Chamoso	28/3/1800	María Manuela	Juan Fernández	Santo Adré de Chamoso	Manuela Rodríguez López	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante D. Felipe Antonio Taboada y Ulloa, escribano de Adai, el 30/03/1800»
Santo André de Chamoso Hospital	19/9/1800	Tomás Francisco	Juan Fernández	Santo André de Chamoso	Ana López	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante D. Felipe Antonio Taboada y Ulloa, escribano de Adai, el 30/08/1800».
Santo André de Chamoso Vilapene	28/02/1803	Domingo	-	-	Jerónima Díaz	Santo André de Chamoso	«La madre es espontánea ante la justicia de Adai, era viuda de Ángel Torron. Padre incógnito»
Gomeán	4/3/1807	María Josefa	Antonio de Vigo	Gomeán	Andrea Rodríguez	Gomeán	«Espontaneada ante el Sr Merino de la Ciudad de Lugo, juez ordinario de Gomeán.»
Gomeán Escardel	18/10/1807	María Josefa	Juan Díaz Cabanas	Vilapene	Manuela López	Gomeán	«Espontaneada ante la justicia de Puebla de Adai»
Marei Lago	3/7/1807	María Juana	Froilán López	San Fiz de Bergazo	Josefa Vázquez	Marei	«Espontaneada ante la justicia de Puebla de Adai»
Gomeán Valverde	17/09/1808	María Josefa	Juan Díaz	Chamoso	Juana López	Gomeán	«Espontaneada ante el alcalde mayor de Lugo»
Marei	19/03/1809	Pedro Gabriel	-	-	Ana Capón	Marei	«Espontaneada ante la justicia de Puebla de San Julián»
Marei	18/11/1809	Isabel María	Josef Sánchez	Marei	Nicolasa Vázquez	Marei	«Espontaneada ante la justicia de Puebla de Adai»
Marei	16/6/1810	Manuela Juana	-	-	Josefa Rodríguez	Marei	«Espontaneada ante la justicia de Puebla de Adai»
Marei	10/7/1810	Domingo Luis	Antonio Santacruz	Marei	Antonia de la Fuente	Marei	«Espontaneada ante la justicia de Puebla de Adai»

Marei	1/10/1811	Josefa	Jacob Roldán	Marei	Benita López	Marei	«Espontaneada ante la justicia de Puebla de Adai».
Marei Barreiros	23/09/1813	José Juan	Manuel Fernández	Pousada	Agustina Díaz	Marei	«Espontaneada ante el juez constitucional de Puebla de Adai.»
Gomeán Escardeel	14/4/1814	Pedro Tomás	Josef de Cela	Gomeán	Rosa López	Gomeán	«Espontaneada ante el juez constitucional de Gomeán»
Gomeán	4/5/1814	Josef María	-	-	Dominga de Neira	Gomeán	«Espontaneada ante el juez constitucional de Argemil»
Santo André de Chamoso	10/06/1816	Ángel María	Sebastián Torrón	San Xoán do Corgo	Ángela López	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante D. José Ramón Freire, escribano de Adai, el 30/03/1816». La madre «dio por agresor» al padre.
Gomeán	19/6/1817	José Francisco	-	-	Manuela López	Gomeán	«Espontaneada ante el alcalde mayor de Lugo»
Gomeán Valverde	17/09/1817	José Juan	Manuel de Vigo	Sanprizón	Juana López	Gomeán	«Espontaneada que hizo justicia en su domicilio»
Santo André de Chamoso Hospital	23/11/1817	Ana María Manuela	Pascual da Penela	Santo André de Chamoso	María Fernández	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante D. José Ramón Freire el 29/05/1817. La madre «dio por agresor» al padre»
Santo André de Chamoso Vilapene	27/12/1818	Josefa Juana	Antonio do Val	Santo André de Chamoso	María Jacob	Santiago de Laxosa	Espontánea ante D. José Ramón Freire el 01/07/1818. La madre «dio por agresor» al padre.
Santo André de Chamoso Vilapene	7/12/1821	Domingo Manuel	José Torrón	Santo André de Chamoso	Francisca Castedo	Santa Catarina de Anseán	«Espontánea ante D. José Ramón Freire el 23/08/1821. La madre «dio por agresor» al padre»
Santo André de Chamoso	15/12/1823	José Juan	Pedro Quintela	Santiago de Laxosa	María Galán	Santiago de Laxosa	«Espontánea ante D. José Ramón Freire el 15/12/1823. La madre «dio por agresor» al padre»
Santo André de Chamoso	18/02/1824	José Domingo	Domingo López	Santo André de Chamoso	Ángela López	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante D. José Ramón Freire el 22/12/1823, y ante el licenciado D. José María Cedrón y Quiroga, juez de Adai.»
Marei Barreiros	12/3/1824	Isabel	Josef do Val	Sabarei	Josefa Lombardana	Córneas	«Espontaneada ante el notario José Ramón Freire de Puebla de Adai»
Santo André de Chamoso	04/06/1824	José Juan	Pedro do Val	Santo André de Chamoso	Josefa López	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante D. José Ramón Freire el 23/04/1824, y ante el juez.»

Santo André de Chamoso	25/12/1824	María Manuela Gregoria	José Carballo	Santo André de Chamoso	María López Riveira	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante D. José Ramón Freire el 28/01/1825, y ante el juez.»
Gomeán Alfonxe	15/5/1827	Vicente Juan	-	-	Rosa López	Gomeán	«Espontánea ante el merino de la ciudad de Lugo»
Santo André de Chamoso	13/02/1828	Domingo José	José González	Gomeán	Josefa López	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante D. José Freire, escribano de Adai, el 18/12/1827. El padre reconoce al niño el 28/11/1828»
Santo André de Chamoso	03/09/1833	Pedro	Jerónimo Fernández	Lugo	María López Riveira	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante el párroco y testigos»
Santo André de Chamoso	03/09/1833	María	Jerónimo Fernández	Lugo	María López Riveira	Santo André de Chamoso	«Espontánea ante el párroco y testigos»

7. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Libros

BARRALARCAY, Ángel: *Mulleres espontaneadas. Fraxilidade humana e cópula carnal nas comarcas do Eume e Ferrol* (XVIII-XIX). Baía Edicións, A Coruña, 2023.

FRANCO RUBIO, GLORIA ÁNGELES: *Debates sobre la maternidad desde una perspectiva histórica: (siglos XVI-XX)*. Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres (AEIHM). Icaria editorial, Barcelona, 2010.

OUTEIRO IGLESIAS, Mario: 19 (+1) *Escapadas polo Corgo*, Deputacion Provincial de Lugo, 2024.

SOBRADO CORREA, Hortensio: *Las tierras de Lugo en la Edad Moderna. Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 2001.

Artigos:

DUBERT, Isidro: «Église, Monarchie, mariage et control social dans la Galice rurale, XVIIIe-

XIXe siècles», en *Annales de Démographie Historique*, 2, 2009, pp. 101-121.

DUBERT, Isidro: «Ilegitimidad, matrimonio y mercados de trabajo femeninos en la Galicia interior, 1570-1899», en *Obradoiro de Historia Moderna*, 24, 2015, pp. 49-86.

GONZÁLEZ LÓPEZ, Tamara: «Infancia y padrino: legítimos, naturales y expósitos en la diócesis de Lugo en el Antiguo Régimen», en *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies*, vol. 38, n.º 1, 2020, pp. 59-77.

LINDOSO TATO, Elvira y VILAR RODRÍGUEZ, Margarita: «La literatura de viajes y el transporte en Galicia desde el último tercio del siglo XVIII hasta mediados del XIX», en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, núm. 128, 2015, pp. 207-247.

MARTÍN GARCÍA, Alfredo: «Mujeres, pecado y escándalo público en el norte de Portugal a finales del Antiguo Régimen: la comarca de Vila Real», en *El Futuro del Pasado: revista electrónica de historia*, n.º 15, 2024, pp. 233-261.

- REY CASTELAO, Ofelia: «Crisis familiares y migraciones en la Galicia del siglo XVIII desde una perspectiva de género», en *Studia historica. Historia moderna*, vol. 38, n.º 2, 2016 pp. 201-236.
- RIAL GARCÍA, Serrana: «Solas y pobres: las mujeres de las ciudades de Galicia ante la marginalidad y la prostitución», en *Semata: Ciencias sociais e humanidades*, n.º 16, 2005, pp. 301-332.
- ROMERO MASIÁ, ANA: «Entre a protección e o control. As espontaneadas da Coruña e Ferrol (1750-1800)», Instituto José Cornide de Estudos Coruñenses, 2017, pp. 1-90.
- SOBRADO CORREA, Hortensio: «Desamparo y marginación infantil en Galicia en los siglos XVIII y XIX», en LOBO DE ARAÚJO, María Marta y MARTÍN GARCÍA, Alfredo(coords.), *Os Marginais (séculos XVI-XIX)*, Famalição, Edições Húmus, 2018, pp. 35-58.
- TORREMOCHA HERNÁNDEZ, Margarita: «Amancebamiento de casado: el adulterio masculino que sí se castiga en los tribunales (s. XVIII)», en *Matrimonio, estrategia y conflicto. (Siglos XVI-XIX)*, Universidad de Salamanca, 2020, pp. 143-162.